

TEKİN, Cemile ve ALTUNSOY, Yılmaz (2019, Nisan), ‘‘Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan’dan Türkiye’ye Kitlesele Göçler’’, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S II : 119-147.

Makale Geliş Tarihi: 12/02/2019

Makale Kabul Tarihi: 22/02/2019

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BULGARİSTAN’DAN TÜRKİYE’YE KİTLESEL GÖÇLER

Cemile TEKİN*

Yılmaz ALTUNSOY**

Öz

Bulgaristan’dan Türkiye’ye yönelik göçlerin diğere Balkan Devletlerinden olan göçlere oldukça benzer özellikleri bulunmaktadır. Zira Balkan devletlerinin genel olarak Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi, Osmanlı idaresi altında kalması ve Osmanlı’dan ayrılarak müstakil devlet olma aşamaları birbirine benzediği gibi, Yunanistan dışındaki devletlerin bağımsız oldukları dönemlerdeki siyasi hayat serüvenleri de birbirine benzerlik teşkil etmektedir. Bu ülkelerde, I. ve II. Dünya savaşları arasında milliyetçi krallıklar, II. Dünya Savaşı’ndan sonra demokrasiye geçiş arasındaki devrede ise komünist-sosyalist rejimler iş başında olmuşlardır. Krallık rejimlerinin hemen hepsinde ülkelerinde yaşayan Türk ya da Müslüman azınlıklar, yaşadıkları rejimin homojen bir ırk meydana getirme projesine engel teşkil ettikleri için, sosyalist idareler dönemindeki Türk ya da Müslüman azınlıklar ise, bu rejime ayak uyduramadıkları için istenmemişlerdir. Her iki devrede de bu azınlıklar önce asimile edilmeye çalışılmışlar, asimilasyona karşı direnç oluşunca da zorunlu göçe mecbur edilmişlerdir. Yalnız Bulgaristan’ın, diğere Balkan ülkelerinden farklı bir özelliği vardır. O da, Bulgaristan ile Türkiye’nin hemhudut; Bulgaristan’da yaşayan Türk azınlığın, toplam nüfusa göre oranının hatırı sayılır şekilde yüksek olmasıdır.

Anahtar Terimler: 93 Harbi, Zorunlu Göç, Sosyalizm, Bulgaristan, Türkiye.

MASS MIGRATION TO TURKEY FROM BULGARIA DURING THE REPUBLICAN ERA

Abstract

The migration from Bulgaria to Turkey presents many similarities with those of other Balkan States just like the way Balkan countries were integrated into and remained in Ottoman rule as well as the way these countries became independent, except for Greece,

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, cemileh@hotmail.com, ORCID:0000-0003-2694-3296

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yilmazaltunsoy42@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8935-9703

including the political developments that shaped these independent countries. There emerged nationalist kingdoms between World War I and II. However, following World War II some of them preferred communist-socialist regimes were in action. Turkish or Muslim minorities were not welcomed as they were seen as an obstacle to the creation of homogenous race in almost all the kingdom. However, in socialist regimes they were not welcome as they were blamed not to be in harmony with the socialist principles of government. In both cases the minorities in question were first subjected to assimilation policies to which they showed resistance. Bulgaria differs from other Balkan states in that Bulgaria shares border with Turkey and that the ratio of Turkish minority to the larger population is great.

Keywords: 93 War, Forced Migration, Socialism, Bulgaria, Turkey.

Giriş

Göç, ferdî olsun kitlesel olsun her zaman zor ve meşakkatli bir toplumsal harekettir. Özellikle siyasi ve sosyal gerekçelerle, savaş gibi hayati durumlarda yapılan kitlesel göçler, tam bir insanlık faciasına dönüşmektedir.

Osmanlı Cihan Devleti, üç kıtada yüzlerce yıl varlık göstermesinin ardından, son yüz yıl içerisinde Rumeli topraklarının büyük bir kısmından çekilmek zorunda kalmış; bu durum, kendi öz evlatlarını geride bırakmasına sebep olmuştur. Balkanlarda, Kafkasya'da, Orta Doğu'da, Kuzey Afrika'da yüzlerce sene huzur içinde, gayrimüslim azınlıklarla birlikte yaşayan Müslüman ahali, kendisini bir anda Türk sancağının kapsayıcı ve koruyucu şemsiyesinin dışında bulmuş; yeni kurulan devletlerde azınlık statüsüne düşmüştür. Ancak özellikle 1800'lü yılların başından bu yana Osmanlı Devleti'ne azınlık hakları dayatması yapan Avrupalı hâkim güçler, azınlık haklarına dair bir kısım tavizler koparmış; Osmanlı'dan ayrılan Balkanlı devletlerde azınlık durumuna düşen Türkleri bu imkânlardan hiçbir zaman faydalandırmamışlardır.

Balkanlardan Türkiye'ye göçler, 1878 Berlin Antlaşmasıyla başlamış ve 1989 büyük Bulgar göçüne kadar devam etmiştir. Bir asrı geçen bu göç aşaması, göçü hazırlayan sebeplere bağlı olarak kimi zaman ciddi sosyal travmalara meydan verecek vahamette cereyan etmiştir.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçleri iki ana kategoriye ayırarak incelemek mümkündür. Bunlar, Osmanlı Devleti dönemindeki göçler olup, 1878 Berlin Antlaşması ve 1912-1913 Balkan Harpleri devreleri olmak üzere iki dönemde cereyan etmiştir. Bu dönemde yapılan göçler çalışmamızın kapsamı dışındadır. Diğer ikinci ana kategori ise Türkiye Cumhuriyeti döneminde Bulgaristan'dan yapılan göçlerdir. Bu da göçe sebep olan siyasi olgular dikkate alınarak dört alt kategoride ele alınacaktır.

Bulgaristan'dan gelen göç baskısı, kısmen Bulgar Krallığı döneminde ama daha çok da II. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeye hâkim olan komünist dönemde olmuştur. Çar Boris döneminde yapılan asimilasyonlara dayanamayarak Türkiye'ye göç eden Bulgaristan Türklerinin sayısı yaklaşık 200 bin iken, komünist (Dimitrov-Jivkov) dönemde gelenlerin sayısı yaklaşık 730 bini bulmuştur. Bunlar içerisinde, kaynak ülkenin siyasi şartları iyileştikçe geriye döneneler de olmuş; ancak yine de rakam son derece yüksektir.

Bulgaristan, Türkiye açısından önemli bir devlettir. Çünkü bu sınır komşusu, Balkan devletleri içerisinde en fazla Türk barındıran ülke durumundadır. 20. yüzyılın başında Bulgaristan'da yaşayan Türklerin ve Pomakların toplam nüfusa oranı %15'ler civarındayken, bugün %10 seviyesine düşmüş olsa da hâlen Bulgaristan toplumunun en büyük azınlığı, kendi kimlik ve öz değerleriyle hayatına devam eden Türklerdir.

Bulgaristan topraklarında 1878 öncesi sağlanan barış ve huzur ortamı, bir asırdan fazla bir müddetten sonra, 1990'larda tekrar yakalanabilmiştir. Arada geçen süreç içerisinde yaşanan acılar, sıkıntılar ve ızdırapların ne Türk ne de Bulgar toplumuna bir faydası olmadığı gibi, vicdanlarda derin izler bırakmıştır.

Bu çalışmada, Bulgaristan'dan Türkiye'ye vaki olan göç hareketleri tarihî süreç içerisinde, sebep-sonuç analizleri yapmaya çalışılarak incelenecektir.

Bulgaristan'ın Kısa Tarihi ve Türkiye ile Münasebetleri

Bulgaristan'ın tarihinin çok eski dönemlerine gitmek, bu çalışmamızın konusunu teşkil eden cumhuriyet dönemindeki göçlerin anlaşılmasına katkı sağlamayacağından, XIV. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmesinden itibaren, kısa tarihine göz atmak daha isabetli olacaktır.

Sultan I. Murat zamanında (1362-1389) Balkan milletlerinden Sırp, Boşnak, Bulgar ve Arnavutların 1388 senesinde oluşturdukları bir Balkan ittifakının o sırada Vardar boylarında ilerleyen ve Bosna'yı fethedilen Osmanlı ordusuna, Ploşnik mevkiinde ani bir baskınla ciddi zayıflığa uğrattıkları ve bu beklenmeyen baskın neticesinde 15 bin Türk askerinin şehit edildiği bilinmektedir¹.

Sultan Murat, Balkan ittifakına karşı Bulgaristan'ın fethine memur ettiği Vezir-i Azam Çandarlı Ali Paşa, o zamanki Bulgar Krallığının başkenti olan Tırnova'yı fethederek Kral Şişman'ı esir almış; böylece Orta Bulgaristan'ın tamamı Türk hâkimiyetine girmiştir. Bulgaristan'ın kuzey kesimlerini ise 1389 senesinde I. Bayezit (1389-1403) almıştır. Yıldırım Bayezit büyük oğlu Süleyman Çelebi'yi tekrar 1393'te Bulgaristan üzerine göndermiş; bu defa Kral Şişman ile oğlu Aleksandr esir alınmıştır. Bu sırada Bulgar Kralı ölmüş; oğlu Aleksandr ise Müslüman olmuş; Osmanlılar tarafından Samsun Valiliğine tayin edilmiştir. Bu zaferden sonra Bulgaristan'ın tamamı Osmanlı toprağı haline getirilmiştir².

Osmanlı Devleti'ne kayıtsız şartsız bağlılığı 1877-1878'e kadar devam eden Bulgaristan 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sonunda otonom bir devletçik haline gelmiştir. Bu süreç, bağımsızlık yolunu açmış; 5 Ekim 1908'de Osmanlı Devleti ile tüm bağlarını kopardığını ilan eden Bulgaristan'ın bağımsızlığı 19 Nisan 1909 tarihinde Osmanlı-Bulgar Barış

¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1971, s. 75; Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, İstanbul 1992, s. 396-399.

² Danişmend, *a.g.e.*, I, s. 76, 99-100.

Antlaşması'yla tasdik edilmiştir³. Bu tarihten sonra bağımsız bir krallık haline gelen Bulgaristan, 1393'ten 1909 senesine kadar 516 sene Osmanlı idaresinde kalmıştır.

1) Bulgaristan'dan Cumhuriyet Döneminde Türkiye'ye Yapılan Göçler ve Sebepleri

Bulgaristan'dan Türkiye'ye olan göçler, 1878 senesinde yani 93 Harbinden hemen sonra başlamış ve 1994'lere kadar fasılalarla devam etmiştir. Yüz yılı aşkın bir dönem içerisinde yaşanan toplu göç hareketlerinin hemen tamamı zorunlu göç kategorisinde yer almakla birlikte göç olgusu dönemlere göre farklılıklar göstermiştir. 1878 ile 1912 arasında yaklaşık 350 bin kişi⁴ harpler sebebiyle göç etmek zorunda kalmış olup bu göçlerin ortak özelliği, toprak kayıplarına sosyolojik manada refleks veren ilk göçler olmasıdır.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, 1923 ile 1978 arasında yaşanan göçler, daha çok Türkiye ile Bulgaristan arasında yapılan ikili anlaşmalar çerçevesinde meydana gelmiştir. Bu dönemde Türkiye'ye Bulgaristan'dan göç edenlerin sayısı yaklaşık olarak 489 bin kişidir. Cumhuriyetin ilk yıllarına tekabül eden 1923 ile 1949 arası dönemde, yaklaşık 220 bin göçmen Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmiştir⁵.

Yine bu döneme ilişkin olarak ikinci göç dalgasının en yoğun olduğu devre, 1950-1951 yılları arası olup, DP'nin tek başına iktidar olduğu bu süreçte toplam 154.198 kişi Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmiştir. 1979 ile 1988 yılları arasında Bulgaristan'dan kitlesel manada bir göç yaşanmamıştır. Son olarak 1989 ile 1994 yılları arasında, Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 442.800 kişi gelmiştir⁶. Dolayısıyla bu çalışmada Cumhuriyet döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye olan göçler

³ Danişmend, *a.g.e.*, IV, İstanbul 1972, s. 367; Nazif Kuyucuklu, "Bulgaristan", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 399-401.

⁴ Sait Öztürk, "Devlet Hikâyeleri: Kimliğinin Kaybı ve Yeniden/Yenisinin Kazanılması", *89 Göçü, Balkar ve Balmed*, İstanbul 2012, s. 237.

⁵ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 389.

⁶ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 389.

incelenirken, göçlerin yoğun ve kitlesel olarak meydana geldiği dönemleri dört kategoriye ayırarak sebep ve sonuçlarına ilişkin analizler yapılacaktır.

a) Birinci Göç Dalgası Dönemi (1923-1949)

Bulgaristan-Türkiye münasebetleri, cumhuriyetin ilk yıllarında daha çok Balkan harplerinin Türkiye üzerinde açtığı derin yaralar ile I. Dünya Savaşı'nda aynı safta bulunmuş olmasının getirdiği yakınlık arasında gidip gelmiştir.

Türkiye ile Bulgaristan arasında 18 Ekim 1925 tarihinde imzalanan Barış Antlaşması, Türkiye'nin bu devletle kurulan ilk ve en önemli diplomasi bağı olarak kabul edilebilir. Buna göre, Türkiye ile Bulgaristan arasında ihlali mümkün olmayan, samimi ve daimî bir dostluk geçerli olacaktır (madde 1).

Bahse konu antlaşmaya ekli protokole göre (A Bendi), Bulgaristan azınlıkların himaye edilmesine dair Neully Antlaşması hükümlerinden Bulgaristan'da yaşayan Müslüman azınlıkları da istifade ettirecek, Türkiye de Lozan Antlaşması mucibince Türkiye'de yaşayan Bulgar azınlıkları himaye edecektir. Bu konuda her iki devlet birbirine taahhüt vermektedir⁷. Bu dönemde, Bulgaristan'da yaşayan yaklaşık 5,5 milyon nüfusun, 680 bininin⁸ Müslüman Türk azınlığı olduğu ve bunun da toplam nüfusa oranının yüzde 12'den fazla olduğu dikkate alındığında, bu madde düzenlemesinin ehemmiyeti daha da fazla anlaşılmaktadır.

Yukarıda zikredilen maddenin devamında azınlıklara tanınan hakların kapsamı biraz daha genişletilmiş olup, Neully ve Lozan antlaşmalarına imza koymuş olan diğer ülkelerdeki azınlıklara tanınan hakların Bulgaristan ve Türkiye tarafından da tanındığı hüküm altına alınmıştır. Bu düzenlemede yer alan bir hüküm son derece dikkate değer olup şöyledir; “*Lisan-ı maderzadı Bulgarca olan gayrimüslim Türk tebaası Bulgar ekalliyetine mensup addolunacaktır*”. Bu hüküm ile neseben Türk

⁷ Türkiye ile Bulgaristan Arasında Mün'akid Muhadenet Muahedenamesi, 18 Ekim 1925.

⁸ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 390.

olan ancak Türkçe konuşmayan ve gayrimüslim olan Türkler, Bulgar azınlık statüsünde kabul edilmiş ve bu antlaşmanın koruyucu şemsiyesi altına alınmamıştır.

Yine aynı antlaşmanın ekinde yer alan protokolün (B) bendine göre, 1913 Türkiye'si arazisinde doğup, iş bu protokolün imza edildiği tarihe kadar Bulgaristan Krallığına hicret ederek Bulgar uyruğuna geçmiş olanların da Bulgar tebaası olarak kabul edileceği hüküm altına alınmıştır. Aynı düzenlemenin tersi de Türkiye için geçerli olacaktır. Bahse konu olan bu Türk ve Bulgar tebaaları, her iki ülke üzerinde malik oldukları malları ve taşınmazlarında mülkiyet haklarını muhafaza edeceklerdir. Bunun tek istisnası vardır o da İstanbul şehri hariç olmak üzere TC'nin Avrupa kıtası asli ahalilerinden olup, 5-18 Ekim 1913 ile bu antlaşmanın imza tarihine kadar olan devrede Bulgaristan'a göç eden Bulgarlar ile Balkan harplerini müteakiben Türkiye'ye göç etmiş olan Müslümanlara ait her türlü mal mülk buldukları devletlerin hazinesine intikal edecektir (C Bendi).

Ek protokolün D bendine göre ise, C bendinde sayılan istisnalar hariç olmak üzere, Bulgaristan'da yaşayan ve Müslüman Türk tebaasından sayılanların her türlü malları mülkleri, halen meşru hak sahipleri olanların tasarrufu altında değilse, derhal kendilerine iade edilecektir. Bu mallar üzerinde muhacir ya da yerliler işgalci durumunda iseler, asıl sahiplerine adilane bir kira bedeli ödenecektir.

Ayrıca Yeni Bulgaristan arazisinin ilhakından evvel kazanılmış olan hukuk ve Osmanlı döneminden kalan adli evraklar ve senetler aksi ispat edilinceye kadar muteber ve kabil-i tatbik olacaktır (E Bendi).

Bu antlaşma ile ayrıca, iki devlet arasında 29 Eylül 1913 tarihinde imzalanmış olan İstanbul Antlaşması'nın hudut tayin edilen maddeleri aynen korunmuş, kabul edilmiş, diğer maddeleri ise feshedilmiştir (F Bendi).

Bulgaristan murahhas azası buna ilaveten Bulgaristan'daki Türk azınlıkların istimlak edilen mallarına ilişkin olarak tatbik edilen kanunun,

Sırp, Sloven ve Hırvatlara tatbik edilen ile aynı olacağını da taahhüt etmiştir⁹.

Bu antlaşma son derece önemli olmakla beraber eksik bir şekilde hazırlanmış olduğu ve ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan azınlık hakları gibi konuların meydan getireceği tüm meseleleri çözmekten uzak bulunduğu ortada duran bir hakikattir. Zira antlaşmada azınlıkların dinî, kültürel, sosyal hakları üzerinde bir mutabakata varılmamış sadece mülkiyet ve tebaiyet konularında prensip kararları alınmakla yetinilmiştir. Bu antlaşma 1990'lara kadar devam edegelen Türk-Bulgar münasebetlerinin bir türlü rayına oturmamış olmasının sebebi olarak görülebilir. Ayrıca bu antlaşma, Bulgar Meclisinin muhalefeti sebebiyle 1926 senesine kadar Bulgar tarafınca onaylanıp yürürlüğe konamamıştır¹⁰. Tatbikatta ise, bu muahedenamenin C bendinde yer alan düzenlemenin ne şekilde uygulanacağı tam olarak belli olmadığından bazı ihtilafli ve çözümü zor meseleler ortaya çıkmıştır. Bu durumda olan ve protokolün C bendine göre Bulgar Hükümeti tarafından malları devletleştirilenlerden birisi de İbrahim isimli bir Türk'tür. Maliye Bakanlığı'na 1929 senesinde bir telgraf çekerek ellerinden alınan mülklerinin telafisini Türkiye Cumhuriyeti Devletinden istemiş, ancak Maliye Bakanı konunun muhatabının kendisi olmadığını belirterek gelen dilekçeyi Dışişleri Bakanlığı'na yollamıştır¹¹.

Gerçekten de bahse konu 1925 tarihli barış antlaşmasının eki olan protokolün C bendinde yer alan düzenlemenin tatbikinin ne şekilde olacağı belli değildir. Bulgaristan tarafında emlaki kalan Türklerin kayıplarının nasıl telafi edileceği, Dışişleri Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığı arasında yazışma ihtilaf konusu olmuştur. Zira malları Bulgaristan'da kalan Türklerin bu mallarının cinsi, nevi, miktarı, kıymeti, hangi köyde olduğuna dair bir defter kaydı bulunmamaktadır. Buna yönelik Bulgar makamlarıyla

⁹ Türkiye ile Bulgaristan Arasında Mün'akid Muhadenet Muahedenamesi, 18 Ekim 1925.

¹⁰ Dilek Barlas-Yonca Köksal, "Türk Bulgar İlişkileri ve Türk Azınlık", *ASEAD*, IV/12 (2017), s. 118.

¹¹ CCA, 272-11-24-129-2

yapılacak ortak bir çalışma ise hem çok masraflıdır ve hem de ciddi zaman alacaktır. Ayrıca Bulgar makamlarının vereceği malumat ve belgelere de itimat edilmediği anlaşılmakta olup, hadisenin müracaat bazında çözülmesi ve Bulgarlara ait olup, Türkiye'nin hazinesine geçmiş olan Trakya bölgesindeki emlak ile bu işlerin tedvir edilmesi, 9 Şubat 1929 tarihli yazışmalardan anlaşılmaktadır¹².

Bulgarlarla 18 Ekim 1925'te bir de İkamet Antlaşması yapılmış olup, buna göre her iki ülkenin vatandaşları karşılıklı olarak birbirlerine gidip gelebilecekler ve oturup yerleşebileceklerdir (madde 1). Ayrıca, sözleşmeye taraf olan devletler, kendi ülkelerinden diğer ülkeye vaki olacak göçlere engel olmamayı kabul etmektedirler (madde 2). Aynı maddeye göre göçmenler, hicret esnasında yanlarına alabilecekleri taşınırılarını engelsiz bir şekilde getirebilecekler, ancak taşınmazlarını ise iki yıl içinde tasfiye etmek zorunda olacaklardır. Malların tasfiyesinden elde edilen paranın transferi konusunda ayrıca bir mukavele akdedilecektir.

Yukarıda zikredilen mukaveleyle Bulgar hükümetleri, Bilal Şimşir'e göre, Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göçmelerine engel olmamayı taahhüt etmiş olmalarına rağmen, zaman zaman engellemelerde bulunmuşlar ve hatta bazı yıllarda göçü tamamen yasaklamışlardır. Böyle dönemlerde Bulgarlara bu madde hatırlatılmıştır¹³.

Bulgaristan ile bu dönemde bir de ticaret antlaşması yapılmıştır (1928). Bunun meydana getirdiği güven ortamı neticesinde iki ülke arasında akdedilen 12 Şubat 1929 tarihli Ticaret ve Seyrüseferin Antlaşması ile karşılıklı güven ve itimat yenilenmekte, her iki ülke birbirini "*en fazla müsaadeye mazhar ülke*" olarak tanımlamaktadır. İki ülke arasında konulacak kotalar, vergiler, taşıma ücretleri vs. bundan sonra hep bu statüye göre yapılacaktır. İki ülke arasında Mart 1929'da karşılıklı olarak tarafsızlık antlaşması da imza edilmiştir.

¹² CCA, 272-11-24-127-29

¹³ Bilal N. Şimşir, "Bulgaristan'daki Türk Azınlığı", *Balgöç*, S. 48 (2003), s.9.

Yapılan bu antlaşmalara rağmen Çar Boris, ülkelerinde yaşayan Müslüman Türklere yönelik baskıları artırmıştır. Bulgar hükümetleri bu dönemde kendi okullarına bütçeden pay ayırdığı halde, Türk okullarından bu imkânı esirgemiş; bu dönemde Türkler, okullarına ait giderleri kendi imkânları ve kurdukları vakıflar ile sağlamaya başlamışlardır¹⁴. Baskılar yüzünden Türk okulları tek tek kapanmış; 1920 ile 1940 arasında Bulgaristan'daki Türk okulları dörtten bire düşmüştür.

Bulgaristan'da 1924'te yapılan toprak reformundan, diğer tebaaya göre en az pay alanlar da Türkler olmuştur. Ayrıca medeni kanunlarda 1928 senesinde yapılması planlanan bir değişiklik ile müftülerin boşanma, miras gibi konularda karar mercii olmaları engelleniyordu. Müftüler sadece nikâh kıyma memuru statüsüne indirgeniyordu¹⁵.

Dünyada ortaya çıkan 1929 ekonomik bunalımı, Bulgaristan'da aşırı milliyetçilik duygularının ve akımlarının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ellerindeki kıt maddi imkânları başka unsurlarla paylaşmak istemeyen ırkçı Bulgarlar, hem Yahudilere hem de Müslüman Türklere karşı baskıyı artırmışlar, bazı Müslüman köylerine baskınlar yaparak Türkleri göçe zorlamışlardır. Ocak-Ağustos 1929 tarihleri arasında Türk köylerine yapılan saldırılardan sadece 34'ü *Rehber Gazetesi* tarafından haber konusu yapılmış olup, tarafsızlık anlaşmasının imzalandığı Mart 1929'dan sonra bu saldırılar ciddi oranda azalmıştır¹⁶.

Gerçekten de 1930'ların Bulgaristan'da hayat, azınlıklar için hiç de iç açıcı değildir. 13 Mayıs 1933 tarihinde Türkiye'nin Sofya Büyükelçisinden gelen bir rapor bu durumu doğrulamaktadır. Buna göre, siyasi haklar şöyle dursun, burada yaşayan Türkler için can emniyeti bile tehlikeye girmiştir. Türklere karşı işlenen cinayet ve cürümlerin faileri bulunamamaktadır. Bu durum, bir nevi âdet haline gelmiştir. Bu arada

¹⁴ *A.g.m.*, s. 118.

¹⁵ İbrahim Çulha, "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Süreci (1950-1951)", *Akademik-Der*, S.1 (2017), s. 55.

¹⁶ Barlas-Köksal, *a.g.m.*, s. 120.

Pomaklar¹⁷ da Müslüman oldukları için baskı ve zulümden paylarına düşeni almakta ve “*tanassur*” ettirilmeye çalışılmaktadırlar¹⁸.

Bulgaristan’ın vergi kanunlarında, 13 Mart 1933 tarihinde yapılan gayrihukuki bir düzenleme ile devlete vergi borcu olan mükelleflerin sadece kendi mal varlıklarıyla değil, aile ve akrabalarının mal varlıklarıyla da devlete karşı mesul olacaklarına dair hükümler, vergi memurlarının eline, Müslüman Türk azınlığa zulüm etmeleri için yeni bir alet vermiştir. Ayrıca özellikle mülkiyet haklarının iadesine ilişkin olarak Türkler tarafından açılan davaların mahkeme ilamları, baskı ve tehditle icraya konulmamış ve sonuçsuz kalmıştır¹⁹.

Türk Büyükelçisinden gelen raporda, ayrıca Bulgar resmî makamlarının “*Hükümetin eciri (ücretlisi) ecnebi muhabirlerin*” telkinleri ile Müslümanlara yapılan baskılar had safhadadır. Türk sefirine göre, Çingener hariç tutulursa, yarım milyondan az olmayan Müslüman Türk ve Pomakların, baskılara boyun eğerek Bulgarlık’a geçmemeleri için Pomaklardan başlanmak kaydıyla tüm Müslüman Türklerin ve Çingenerin hiç olmazsa ehl-i perde²⁰ olan ve Türkçe konuşanlarının, Protestan tehlikesinden azade olmaları için Türkiye’ye kabul edilmeleri çok isabetli olacaktır²¹.

Büyükelçi’nin Pomaklara öncelik verilmesi talebinin ardında yatan gerekçe, aynı raporda yer almaktadır. Zira Bulgar Hükümeti, Pomaklardan

¹⁷ Pomakların, Osmanlı’nın Balkanlarda varlığını göstermeye başladığı erken dönemde ihtida eden, Türk asıllı Müslümanlar oldukları tahmin edilmektedir. Kendi dillerindeki Agaryani ya da Aharyani adının “ahıyan”/ahilerden geldiğini, soylarının Rodoplar bölgesine XIV. yüzyılda göçen Kuman, Çepni veya Bozok Türkleri olduğunu ileri sürerler. (Geniş bilgi için bk. Hüseyin Memişoğlu, “Pomaklar”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 320-322). Bunlar daha çok Bulgaristan’da yaşamakta ve Slav lisanı kullanmaktadırlar. Bunun için Bulgarlar, bunlara Müslüman Bulgar demektedirler. Ancak Balkanlarda din ile milliyet özdeşleştiği için Pomaklar Müslüman olduklarından dolayı Türk ırkı olarak algılanmışlardır.

¹⁸ CCA, 030-10-241-629-15.

¹⁹ CCA, 030-10-241-629-15.

²⁰ Sefirin kullandığı ehl-i perde deyimi tarafımızca çok hoş bir tabir olarak görülmüş olup, Çingenerin evlerine perde takan kısmının kastedildiği anlaşılmaktadır.

²¹ CCA, 030-10-241-629-15.

nefret emekte ve bunların adını bile ağızlarına almalarına tahammül etmek istememektedir.

Bulgar tarafı, daha önce akdedilmiş olan ikamet antlaşmalarının ne şekilde tatbik edileceğine dair bir komisyon kurulması taleplerine de yanaşmamaktadır. Sofya Büyükelçisinden gelen görüş bu yöndedir. Bunun için bir komisyon oluşturmak yerine, antlaşmadan doğan uyuşmazlıkların, hadise ve kişi bazında çözülmesine yönelik bir komisyon oluşturulması daha doğru olacaktır. Ancak Türk Hükümeti bu sırada Yunan mübadelesi ile meşgul olduğundan, Bulgarlar ile yeni bir tartışma zemini açmak istememiş; bu komisyonun şimdilik teşkil ettirilmemesi yönünde, 20 Kasım 1929 tarihinde karar almıştır²². Bu karar elbette uygulamaya yönelik meseleleri bir müddet çıkmaza sokacaktır.

Bu dönemde, Bulgaristan Krallığında yaşayan Türklere ve Müslümanlara olan baskılar gittikçe artmıştır. Türklere ek vergiler konulmuş; Türk okullarına Bulgar öğretmenler atanmış, bir Bulgar öğretmene on Türk öğretmen maaşı ödenmiştir.²³ Türk azınlığa ait vakıf okulları ağır vergiler altında çalıştırılmamış; nihayet bunlar devlete devredilmiştir.

Zikredilen dönemde ve devamında Bulgaristan'dan Türkiye'ye hicret etmek isteyen Müslümanların yanlarına mal, eşya ve para almalarına da Bulgar Hükümetince müsaade edilmemiştir. 1 Ocak 1945 tarihinde, Filibeli Türk Mehmet Şakir Efendi'den gelen bir mektupta açıkça bu husus dile getirilmekte ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden bu konuda yardım istenmekteydi²⁴.

Dünya ekonomik buhranının gittikçe tüm ülkelere sirayet etmeye başladığı 1930-1931 yıllarında Bulgarlar, ısrarla yayılmacı politikaların peşinde koşuyorlar ve Neully Antlaşmasının, Makedonya'da yaşayan Bulgarların haklarını teminat altına almadığından dem vurarak bu topraklardan hak talep ediyorlardı. 1931 senesinde Türk Dışişleri Bakanı

²² CCA, 030-18-01-02-06-57-9.

²³ Çulha, *a.g.m.*, s. 54.

²⁴ CCA, 030-10-117-815-15.

Tevfik Rüştü Aras'ın Bulgaristan ziyareti ve bu ziyarete mukabil aynı yıl içinde Bulgar Başbakanı Nikola Mushanov'un Türkiye ziyaretleri, bir türlü ortak zeminde bir Balkan Antlaşmasının imzalanmasına kâfi gelmemiştir. Balkan devletlerinin ve bu arada Türkiye'nin odağında bir Balkan Paketi olmasına rağmen Bulgarlar, azınlık haklarını ön plana çıkartıp uzlaşmaz tavır sergilemekten imtina etmiyorlardı.

Devletler arasında siyasi uzlaşmazlıkların devam ettiği bu dönemde, Bulgaristan'da kurulmuş olan aşırı ırkçı ve şovenist bazı örgütler, Müslüman azınlığa baskı yapmaya, Türklerin İslamlaşmış Bulgarlar olduğuna dair propagandalar üretmeye ve Türk mezarlıklarını tahrip ederek Müslümanlara ait kemikleri çıkarmaya kadar işi ileri götürmüşlerdir²⁵. Bulgarların, 1934 Balkan Antantını imzalamamış olmalarından dolayı bir müddet daha burada yaşayan Müslüman azınlığa doğrudan ya da dolaylı baskılar devam etmiştir.

Türkiye'ye 1923 ile 1949 yılları arasında toplamda 220 bin Bulgaristan Türk göçmeni gelmiş ve bunlar değişik yerlerde iskân edilmişlerdir.

b) İkinci Göç Dalgası Dönemi (1950-1951)

II. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan, ancak Sovyetler Birliği'nin güdümüne girerek toprak kaybı yaşamayan Bulgaristan, aynı dönemde NATO yolcusu olan ve gittikçe Batıya yaklaşan Türkiye ile ilişkilerin bozulmasına zemin hazırlamıştır. Bu sırada iktidara gelen Başbakan Dimitrov, "*Homojen bir ulus yaratma*" fikrini savunuyor; tamamen Slavlardan oluşan bir Bulgar devleti meydana getirmeye çalışıyordu. Ancak önündeki en büyük engel, Türkler, Pomaklar ve diğer Müslüman unsurlardı.

Rusya'nın, Türkiye'nin 1947 Truman Doktrinine²⁶ paralel olarak Marshall yardımlarından da pay alacak olmasına sıcak bakmaması

²⁵ Barlas-Köksal, *a.g.m.*, s. 121.

²⁶ II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Sovyetlerin yayılmacı ve genişlemeye yönelik hamlelerine mukabil, ABD Başkanı Harry Truman, komünizmle mücadele eden devletleri destekleme programını devreye sokmuştur. Bu çerçevede Türkiye'ye 100

nedeniyle, Türkiye’de yeni kurulan hükümeti zor durumda bırakmak amacıyla, Bulgarları kullanarak Türkiye üzerindeki baskıları artırması tam da bu döneme denk düşmektedir. Yani 1950-1951 göçlerine zemin hazırlayan hadiseler arasında, Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye yönelik attığı sert adımlar bulunmaktadır²⁷. Nitekim Bulgaristan’da yönetime gelen komünistlerin Türk ve Müslüman azınlığa baskı yapmaya başlaması gecikmemiştir. Yeni rejimin koyduğu ağır vergiler, köylü Türklerin mallarının bir kısmını devlete vermeleri yönündeki baskılar gittikçe artmıştır. Komünist rejim tarafından Müslüman Türk çocuklarının Trudovak ve Brigadir adı verilen işçi taburlarında uzun süre ağır işlerde çalıştırılmaları, 1946’dan sonra seri tutuklamaların başlaması, Türk okullarının devletleştirilmesi, 1950-1951’de vuku bulan büyük göç akımının habercisi olmuştur²⁸.

Bulgaristan ile Türkiye arasındaki iplerin kopmasına sebep olan hadise ise, Türkiye’nin NATO’ya üyeliği ve akabinde de Kore Savaşına asker gönderme kararı almış olmasıdır. Bulgaristan’ın bu duruma tepkisi 250 bin Türk’ü sınır dışı etme kararı almak olmuştur. Bu rakam, o dönemde Bulgaristan’da yaşayan Türklerin yaklaşık üçte birine tekabül ediyordu. Bulgarların bu siyasetinin temelinde yatan en büyük amil, hiç şüphesiz bir anda Türkiye’yi iktisaden zora sokmak ve bu vesile ile Türklerin bir kısmından kurtularak komünist rejimi ülkede daha iyi ikame etmektir. İlişkileri iyice germe siyasetini benimseyen Bulgar Komünist

milyon dolarlık mali yardım ve askerî malzeme tedariki yapılmıştır. Sovyet Rusya’nın Türkiye’nin Boğazlarında ve bazı doğu illerinde gözü olmasından ve Batıya yönelme hedeflerinden dolayı, Truman Doktrini ile beraber Türkiye tamamen Batı yanlısı siyaset izleyen bir ülke konumuna geldi ve böylece soğuk savaş dönemi başlamış oldu. Bu doktrini destekleyen iktisadi proje ise, ABD Dışişleri Bakanı George Marshall tarafından gelişmekte olan Avrupa ülkelerine mali yardım yapılacağına ilişkin açıklaması olmuştur. İlk etapta Türkiye’nin de içinde bulunduğu 16 Avrupa ülkesi bu yardımdan yararlanmıştı.

²⁷ Filiz Çolak, “Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye Göç Hareketi (1950-1951)”, *Tarih Okulu*, S. 14 (2013), s. 121.

²⁸ Esra Sarıkoyuncu Değerli-Hasan Karakuzu, “1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye Türk Göçü”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57(2016), s. 315.

Hükümeti, 10 Ağustos 1950 tarihinde, Sofya Türkiye maslahatgüzarına bir nota vermişti. Notada açıkça Türkiye, Bulgaristan'da yaşayan azınlıkları kışkırtmak ve iki ülke arasında yapılmış olan muhaceret anlaşmasını ihlal etmekle suçlanıyordu. Ayrıca aynı nota içerisinde, Bulgar Hükümetinin, 18 Ekim 1925 Antlaşmasına uygun olarak 250 bin Bulgaristan Türkü'ne hicret amaçlı vize vermeye hazırlandığı belirtiliyor ve bu hususta Türk tarafının da kolaylık göstermesi isteniyordu²⁹. Bu gelişen ani durum karşısında ertesi gün Türkiye'nin Sofya Sefiri Şefkati İstinyeli şunları söylemiştir: *“On bir aydır Türkiye'deyim. Bulgar Notası henüz hükümetin eline geçmiş değildir. En büyük derdim oradaki hemşerilerimize bir şey olmasıdır. Bulgaristan'daki Türkler 250 değil, 850 bindir. Küçük ziraat işlerinde çok ehemmiyeti olan Bulgaristan Türklerinin, memleketimize geldikleri vakit buraya çabuk intibak edeceklerine eminim”*.³⁰ Sofya sefiri, Bulgaristan yetkililerine özetle şunu söylüyordu. Sadece 250 binini değil, tamamını da yollayabilirsiniz ama iktisadi ve sosyal sonuçlarına katlanacak olan sizsiniz. Yalnızca 250 binini yollarsanız da, geride kalan Müslümanlar sizin başınıza dert olur. Biz her duruma razıyız, gayrısını siz düşünün... Bulgar notasına, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün Başbakan Adnan Menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile İstanbul'da yapacağı görüşmeden sonra cevap verileceği haberi, gazetelerde yer almıştır³¹.

Bulgaristan'ın notasına Türkiye'nin cevabi notası son derece sert olmuş; Bulgar iddialarını tek tek çürütmüş ve aynı zamanda notanın nasıl yazılacağını muhatabına öğretmiştir. Bu karşı notada, 1925 Antlaşmasına uymayan tarafın Türkiye değil, Bulgaristan olduğu, o antlaşmada göç için bir müddet konulmadığı gibi, isteyenlerin göç edebileceklerinin hüküm altına alınmış olduğu, 250 bin kişinin aynı anda muhaceretinin mevzu bahis olamayacağı, sert ama diplomatik bir lisanla muhataba izah edilmiştir³².

²⁹ *Akşam Gazetesi*, 11 Ağustos 1950, s. 1.

³⁰ *Akşam Gazetesi*, 13 Ağustos 1950, s. 2.

³¹ *Akşam Gazetesi*, 15 Ağustos 1950, s. 2.

³² *Cumhuriyet Gazetesi*, 1 Eylül 1950, s. 2.

Aynı gazete haberinde, Bulgarların ülkelerindeki Türk ve Müslüman azınlığa, mallarını tasfiye ederek göç etmeleri için üç ay gibi bir zaman verdiği, bu süre içinde ülkeyi terk edemeyecek olanlara ise “*Türkiye’ye göç etmek istemiyoruz ve azınlık haklarından da feragat ediyoruz*” şeklinde bir belge imzalatılmaya çalışıldığı yazılıyordu.

Yaşanan son gelişmeler üzerine Bulgaristan’dan gelen göçmenlerin durumunu *Cumhuriyet Gazetesi*, “*Bulgaristan’dan gelen göçmenler faciası, Dün gelen 165 kişi, Bulgaristan cehennem oldu, anayurda Sırat köprüsünden geçip kavuştuk, diyorlar*” başlığı ile ilk sayfasından duyurmuştu. Gazete, bu arada göçmenlerle yaptığı uzunca bir röportajı da yayımlamıştır. Göçmenlerin halleri içler acısı idi. Çarşafly, yaşmaklı ama elleri ayakları kir ve pislik içinde olan muhacirler, komünist rejimle nasıl mücadele ettiklerini, mallarının mülklerinin nasıl ellerinden alındığını ağlayarak anlatmışlar; yolda ellerini yüzlerini yıkayacak bir maşrapa su bile bulamadıklarını, rejim yanlıları tarafından yataklarının bile delik deşik edildiğini, altın arayan zalim Bulgarların, zaten kendilerini son meteliklerine kadar soyduklarını, geride kalanların daha da perişan halde olduklarını, evlerinden eşyalarını almalarına müsaade edilmediğini; “*vatana kavuşmak için sırat köprüsünden geçtiklerini*” söylemişlerdir³³.

Fatma isimli bir kadın ile bir öğretmen göçmen ise, zenginlerin durumunun daha da vahim olduğunu, onların ellerinden her şeylerini aldıklarını, Türklerden zengin hiç kimse kalmadığını, zenginlerin fakirlerden yemek için zahire aldıklarını, altı dekardan fazla olan arazilerinin devletleştirildiğini, Bulgar Hükümeti tarafından konulan kotaları üretememeleri halinde, aradaki farkı mağazalardan satın alarak devlete vermek zorunda olduklarını, 120 Leva değerindeki ürünü, devlete 19-20 Leva’ya ancak satabildiklerini anlattıktan sonra: “*İşte hayatımız*” demişlerdir³⁴.

Bulgaristan’da okullar ve eğitim sistemi de çökmekteydi. Eğitimin yegâne amacı, çocukları ve gençleri komünistleştirmektir. Rejimin

³³ A.g.y., s. 4.

³⁴ A.g.y., s. 4.

hedefinde, Müslüman Türk gençleri bulunmaktaydı. Onları dinsizleştirmek en büyük idealleriydi. Bunun için onlara sürekli Georgiv Dimitrov'un dinsizlik neşreden kitapları okutulmaya çalışılıyordu. Müfredatta olmasına rağmen din ve Türkçe dersleri okutulmuyor, Müslüman memurlar Cuma namazlarına gönderilmiyorlardı³⁵.

On üç yaşındaki göçmen kızı Ayşe şunları söylüyordu: *“Mekteplerde hep Stalin’i öğretiler, Türkiye’yi ise her vesileyle kötülerdiler”*. Ayşe’den daha küçük olan Süreyya ismindeki kızın anlattıkları kan donduracak nitelikteydi: *“Stalin şekerimizi verir, Dimitrov ekmeğimizi temin edermiş. Dimitrov’un hiç ölmeyeceğini öğretiler. Allah’ın yağmur vermediğini, hatta Allah’ın olmadığını anlattılar. Stalin’in tayyarelerle yağmur yağdırdığını söyleyip durdular.”*³⁶

Bu sefalet ve zulmet günleri devam ederken Türk tarafı 7 Ekim 1950 tarihinde Bulgar hudut kapısını tek taraflı olarak kapatmıştır. Bunun sebebi, Bulgarların göçmen vizesini havi olmayan Çingeneleri de sevk etmiş olmasıdır³⁷. Ancak taraflar arasında yapılan müzakerelerden sonra mutabakata varılarak hudut ve gümrük kapıları 2 Aralık 1950 tarihinde yeniden açılmıştır. Varılan mutabakatın ana unsurları şunlardır: Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç edecek olanlar, önce Türk tarafından giriş vizesi alacaklardır. Türkiye konsolosluğundan giriş vizesi almamış olanlar, mallarını satmayacaklar ve evlerini terk etmeyeceklerdir. Bulgar makamları, Türk giriş vizesi olmayan göçmenleri huduttan geçirmeyecektir. Bir şekilde göçmen vizesi olanların arasına karışan vizesiz kimseler olursa sınır dışı edilecektir ve bunları Bulgarlar kabul etmekten imtina edemeyeceklerdir. Daha önce vizesiz olarak Edirne’ye gelmiş olan 67 aileye mensup, 360 Çingene Bulgaristan’a iade edilecektir³⁸. Çingenelerin kabul edilmeme sebebi, 2510 sayılı kanuna

³⁵ A.g.y., s. 4.

³⁶ A.g.y., s. 4.

³⁷ *Zafer Gazetesi*, 3 Aralık 1950, s. 1.

³⁸ A.g.y., s. 4.

göre, sadece Türk soyundan olanların kabul ediliyor olmasındandı. Çingenerler ise Türk soyundan değildi. Bu yüzden kabul edilmemekteydi³⁹.

Varılan mutabakata rağmen Bulgarlar, Çingenerleri Türkiye'ye göndermeye devam etmiş, bu durumda Türk tarafı gümrük geçişlerini 8 Kasım 1951 tarihinde yine durdurmak zorunda kalmıştır. Ancak bu sefer de vizeli göçmenler mağdur olmuşlar, 1.500 civarındaki Müslüman Türk göçmen, Svilengrad şehrinde açlık ve sefaletle karşı karşıya kalmıştır. Bu mağduriyeti gidermek için Türk Hükümeti, kapıları tekrar açmak istediğini Bulgar makamlarına bildirmiştir. Buna mukabil bu sefer de Bulgarlar kapılarını açmamışlardır. Bulgarlar, Svilengrad'daki Türk göçmenlere, “*Bakın gördünüz mü, Türkiye artık sizi istemiyor. Evlerinize dönün*” demişler, komünizm propagandası yapmışlar ve göçmenleri dipçikleyerek zorla vagonlara bindirip köylerine göndermişlerdir⁴⁰.

Bu arada Türklerin Türkiye'ye göçmemeleri için başka yollara da başvurulmuştur. Sosyalist Nazım Hikmet, Bulgaristan'a giderek Bulgar rejimi lehine, Türkiye aleyhine birtakım çalışmalar yapmış; Türkiye'ye olan göçmen akınını engellemek için, Türkiye'de göçmen kızlarının ırzına geçildiği, erkeklerin ise ağalar tarafından uşak gibi kullanıldığı yalanlarını ortaya atmış ve göçecek olanlara sabretmelerini, Türkiye'de komünist rejim kurulduğunda göçmelerini tavsiye etmiştir. *Ayın Tarihi*'nin haberine göre, Bulgarlar ile Çingenerlerin alkışları arasında ancak on kişi Türkiye'ye gitmeyeceklerini söylemişlerdir. Bunlar arasında bulunan Yunala köyünden dört komünist, ellerindeki göçmen pasaportlarını yırtmışlardır. Bunun üzerine Nazım Hikmet heyecanlanmış; üzerlerine atılarak onları kucaklamıştır⁴¹.

Bir tarafta ajanlar savaşı, diğer taraftan karşılıklı nota teatileri gidip gelirken bir taraftan da göçler hız kazanmıştır. 1950 ile 1951 yıllarında

³⁹ Mehmet Pınar, “1950-1951 Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler ve Demokrat Parti'nin Göçmen Politikaları”, *Atam Araştırma Merkezi Dergisi*, XXX/ 89(2014), s. 70.

⁴⁰ Değerli-Karakuzu, *a.g.m.*, s. 318.

⁴¹ *Ayın Tarihi*, 9 Ekim 1951

Bulgaristan'dan Türkiye'ye toplam 154.198 Türk hicret etmiştir. Yapılan bir ankete göre, bu göçmenlerin %1'i kendi isteğiyle, %85,3'ü Bulgar zulmünden kaçmak amacıyla, %3'ü ise zorla göç ettirilmiştir. Bunların %63,4'ü mallarını değerinin altında satmış, %27,3'ü ise hiç satmadan terk edip gelmiştir⁴². Cevat Geray'a göre, 1950-1951 yılları arasında Türkiye'ye gelen göçmenlerin %97,5'i Türkçe bilmektedir ve anadili Türkçedir. Türkçe bilen böylesine yüksek bir kitlenin mevcudiyeti, göçmenlerin Türkiye'ye olan uyumlarını kolaylaştırıcı bir etken olmuştur⁴³.

Türkiye'ye Demokrat Parti döneminde gelen ve yerleşen Bulgaristan Türkleri, dil bilmenin avantajıyla kısa sürede Türkiye'ye uyum sağlamışlardır. Devlet tarafından da her türlü ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Öyle ki, Bulgaristan'dan gelerek Bursa'nın Orhangazi ilçesinde iskân edilen yedi hane adına 1951 senesinde Başbakan Adnan Menderes'e yazılan mektup, bu durumun ispatı muvacehesinde son derece önemlidir. Bir heyet tarafından imzalanarak gönderilen mektupta aynen şu ifadeler yer almaktadır⁴⁴: *“Sayın Başbakanımız. Biz Bulgaristan göçmenlerinden, yedi hane kadar Orhangazi mahallesine sevk idildik. Buraya geldiğimiz zaman derhal kaymakamlığa müracaat ittik. Derhal bizim yardımımıza koştular. Ev bulup bizi yerleştirdiler. Andan sonra yiyecek maddelerimizi temin ittiler ve de aynı şekilde devam idiyorlar. Biz Orhangazi yeni gelen göçmenleri, cümlemiz o kadar sevinçlere gark olduk ki, hiç dil ve kalem ile anlatamayız. Biz zaman ittik ki, her zaman burada oturuyormuşuk. Biz hiç muhacirlik görmedik diye, bizim çocuklarımız bile burasının yerlisi gibi geziyorlar. Yaşasın var olsun Türkiye hükümetimiz. Yaşasın cümhur başkanımız Celal Bayar. Yaşasın İçişleri Bakanımız Halil Özyörük. Yaşasın var olsun TBMM Başkanı ve göçmen ve mülteciler Türkiye yardım derneği başkanı Refik Koraltan. Kahrolsun bize iziyet eden*

⁴² Değerli-Karakuzu, *a.g.m.*, s. 324.

⁴³ Cevat Geray, “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi”, *Orta Doğu Amme İdaresi Dergisi*, S.3(1970), s. 16.

⁴⁴ Kelimeler, mektup metninde yazılan haliyle aynen aktarılmıştır ki, muhacirlerin kullandığı şive anlaşılın.

*Bulgar hükümetine ve onların namussuz başkanlarına. Orhangazi Yeni Göçmenleri. Ahmed oğlu Mehmed Başaran, Ömer oğlu Tahir Suat, Selim Sevinç, Musa Bozdağlı. 26.03.1951”.*⁴⁵

Bu arada, özellikle eğitim denkliği farklılığından dolayı Türkiye’de iş bulamayan ve bu durumdan müşteki olup, Başbakan Adnan Menderes’e mektup yazan Bulgaristan göçmenleri de yok değildir. Bunlardan birisi olan Şerif Erdoğan, 14 Eylül 1956 tarihinde, Menderes’e yazdığı mektupta kendisinden iş talep etmektedir⁴⁶.

Bu ve buna benzer uyum konusunda yaşanmış problemler olsa da Türkiye Cumhuriyeti Devleti muhacirlere olanca gücü ile destek sağlamıştır.

c) Üçüncü Göç Dalgası Dönemi (1969-1978)

İkinci büyük göç dalgasından (1950) sonraki dönemde Türkiye’ye gelen Bulgaristan Türklerinin yakınlarının bir kısmı gelememiş; bu durum parçalanmış aile dramlarını meydana getirmiştir. Ayrıca Bulgarlar tarafından oradaki ailelerin Türkiye ile sürekli irtibat halinde olmaları olumsuz olarak karşılanmıştır.

Bu arada, 1965 senesinde yapılan nüfus sayımına göre, toplam 8,2 milyon olan Bulgaristan nüfusunun yaklaşık olarak 781 bini Türklere meydana geliyordu⁴⁷. Türklerin toplam nüfusa oranı %9,5 civarında olunca Bulgar Hükümeti telaşa kapılmış, bu oranın %10 ve üzerine çıkmasından endişe duymuştu. Bunun için yapılması gereken tek şey vardı, o da rejim için tehlike olan, komünist sisteme ayak direyen ve homojen bir Bulgar Slav Devleti önünde engel teşkil eden Türkleri, yeniden Türkiye’ye göçe zorlamaktı.

Gelinen bu noktada Türkiye, parçalanmış ailelerin birleştirilmesi, Bulgaristan ise rejim için tehlike olan Türk nüfusunu azaltmak için 22 Mart 1968 tarihinde Ankara’da iki taraf bir antlaşma imzalamıştır. Bu

⁴⁵ CCA, 030-01-18-100-36

⁴⁶ CCA, 030-01-20-115-2

⁴⁷ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 390.

antlaşmanın kısa ve bilinen adı Yakın Akriba Göç Antlaşmasıdır. Antlaşmaya göre, 1952 senesine kadar Türkiye'ye göç etmiş olan Bulgaristan Türklerinin yakın akrabalarının Türkiye'ye gelmelerine müsaade edilmektedir. Bu antlaşma, 13 Mayıs 1969 tarih ve 1180 sayılı bir kanunla meriyete girmiştir⁴⁸.

Bahse konu antlaşmaya göre, serbest göç kapsamına girenler, birinci maddede şu şekilde sayılmıştır; karı, koca, ana, baba, büyük ana, büyük baba ve bunların ana ve babaları, çocuklar, torunlar ve bunların eş ve çocukları, bu antlaşma yürürlüğe girinceye kadar evli olmayan kız ve erkek kardeşler ile ölü kız ve erkek kardeşlerin bekâr reşit ve gayrireşit çocukları. Göç etmek isteyen Bulgar vatandaşı Türkler, en geç altı ay zarfında bu isteklerini Bulgaristan makamlarına iletceklerdir. Göçler, yaz aylarında yani 1 Nisan ile 30 Kasım arasındaki devrede yapılacaktır ve günlük üç yüzden fazla göçmen kabul edilmeyecektir. Ayrıca göçler, karayolu (Kapitan Andreevo ve Kapıkule) ve demiryolu vasıtalarıyla yapılacaktır (madde 4).

Serbest göç kategorisinde Türkiye'ye gelecek olan göçmenlerin yanlarında mal ve eşyalarını da getirebilecekleri hüküm altına alınmış, ayrıca bunlardan vergi alınmayacağı karara bağlanmıştır (madde 6-7). Aynı antlaşmada göçmenlerin mallarını tasfiye edebilecekleri, bunları değerinde satabilecekleri ve Bulgar makamlarının bu hususta göçmenlere gerekli kolaylığı göstereceği, kendilerine emeklilik ve sigorta hakları konusunda Bulgar hükümetince tazminat ödeneceği de hüküm altına alınmıştır (madde 11-12).

Serbest göç antlaşması yürürlüğe girdikten sonra, Bulgaristan'dan Türkiye'ye tekrar bir göçmen akımı olmuş ve 1969-1978 yılları arasında, serbest göçmen statüsünde Türkiye'ye toplam 114.356 kişi gelmiştir⁴⁹.

⁴⁸ *Resmi Gazete*, 30 Mayıs 1969, S. 13210.

⁴⁹ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 389.

d) Dördüncü Göç Dalgası Dönemi (1989-1994)

Todor Jivkov idaresindeki sosyalist Bulgaristan rejimi, 1984 senesinden başlamak üzere, önce Güney Bulgaristan bölgesinde ve zamanla da ülkenin tamamında Türkleri ve Müslüman Pomakları asimile etme, zorla isimlerini değiştirme, dinî âdetlerini yasaklama ve Slavlaştırma projesini uygulamaya koymuştur. Bulgaristan âdeta bir cehenneme dönmüş, direneneler başta Belene Kampı olmak üzere toplama kamplarında türlü eza ve cefalara maruz bırakılmışlardır.

Jivkov rejimi, kırk seneyi aşkın süredir ülkede uygulamış olduğu sosyal ve ekonomik politikaların çökmekte olduğunu, büyük bir başarısızlık durumu ile karşı karşıya olduklarını anlamış ve bunun faturasını da bir türlü sisteme entegre olmayan Müslüman Türk azınlığa çıkarmaya karar vermişti. Oysa başarısızlığın temelinde başka etkenler vardı. Ancak rejim agresifti ve kolaycılığa kaçıyordu. Bunun için Dimitrov döneminden bu yana işlenen “*Beş Asırlık Türk Boyunduruğu (Tursko Ígo)*” tezi yeniden devreye alınmıştı. Bu tezin doğrusal sonucu olarak da “*Soya Dönüş*”⁵⁰ projesi tatbik edilmeye başlanmıştır. Bulgar Türklerine aslında kendilerinin Slav ırkından gelen Bulgarlar oldukları, Osmanlı döneminde zorla Türk ve Müslüman yapıldıkları anlatılıyor, buna dair Bulgar tarihçilerin tezleri gündeme taşınıyor ve yoğun bir propaganda malzemesi olarak kullanılıyordu. Ayrıca zamanında Türklerin Bulgarlara katliam yaptığına dair de kara bir propaganda yapılıyordu. Bu söylenenlere Bulgar rejiminin önderleri dışında inanan yoktu. Bu baskı, yıldırma ve asimilasyon aşaması tam beş yıl sürmüştür (1984-1989).

Asimilasyon ve Slavlaştırma projesinin diğer adımları ve uygulama alanları ise, isim değiştirmenin yanında sokaklarda ve resmî dairelerde Türkçe konuşmanın yasaklanması olmuştur. Konuşanlara ağır idari para cezaları verilmiş, bununla da yetinilmemiş; karakollara götürülerek türlü işkencelere maruz bırakılmışlardır. Ayrıca Türk ve Müslümanların geleneksel kıyafetlerine de müdahale edilmiş, camiye

⁵⁰ Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “1984-1989 İsim Değiştirme Meselesi ve Uygulamaları”, 89 *Göçü, Balkar ve Balmed*, İstanbul 2010, s. 173.

gitmeleri engellenmiş, başta sünnet olmak üzere her türlü dinî âdetleri yasaklanmış, Müslümanlar öldüklerinde tabutlarıyla beraber, Hristiyan inancına göre defnedilmişlerdir. Mezar taşlarına da Slav isimleri yazılmıştır⁵¹. Türklere ait vakıf okulları zaten öteden beri hayatiyetini koruyamamış ve devletleştirilmiştir. Ülkede dinî eğitim verilmesine hiçbir şekilde müsaade edilmemiştir.

Jivkov Hükümeti, bir taraftan asimilasyon politikalarını acımasızca devreye sokarken, diğer taraftan Türkleri göçe zorluyordu. Bu sırada Türkiye’de Anavatan Partisi tek başına iktidardaydı. Hükümetin öncülüğünde İstanbul Taksim Meydanı’nda büyük bir “*Bulgaristan’ı Telin Mitingi*” miting düzenlenmişti. Yüzbinler meydana dolmuş ve komünist Bulgar rejimini ve Jivkov’u protesto etmişti. Gazeteler mitingi, “*Sofya’ya Milli İhtar*”⁵² ve “*Taksim’de Tek Yürek, Tek Ses*”⁵³ sloganları ile manşetlerine taşımıştı.

Dönemin Başbakanı Turgut Özal, Bulgaristan ile olan diplomatik krizi yönetmeye çalışırken, diğer yandan da iç politikada muhalefetin hücumuna maruz kalıyordu. Doğru Yol Partisi Grubu adına Grup Başkanvekilleri Zonguldak Milletvekili Köksal Toptan ve Konya Milletvekili Vefa Tanır ile 24 arkadaşı, Bulgaristan’daki Türklerin maruz kaldıkları göç hadisesi karşısındaki tutumu ve izlediği sorumsuz politika ile Türkiye’nin geleceği konusunda yaygın endişeler yarattığı iddiasıyla Başbakan Turgut Özal hakkında gensoru önergesi vermişlerdi. Verilen gensoru önergesine karşı Başbakan Turgut Özal, 29 Eylül 1989 tarihinde mecliste tarihî bir konuşma yapmış ve yöneltilen ithamlara cevap vermişti. Özal, meclis genel kurulunda yaptığı konuşmada eski hükümetleri göç konusunda ve Bulgaristan’da yaşayan Türk azınlıkların hakları konusunda pasif kalmakla suçluyordu. Eski hükümetlerin, “*Aman Türkler orada kalsın, isimleri mi değişiyor, okulları mı kapanyor*” dediğini ifade eden Özal, “*Hiçbir hükümet bunlarla uğraşmamış. Aksini ispat edenin alnını*

⁵¹ Ersoy Hacısalihoğlu, *a.g.m.*, s. 174.

⁵² *Milliyet*, 25 Haziran 1989, s. 1.

⁵³ *Tercüman*, 25 Haziran 1989, s. 1.

karışlarım” diyordu. Ona göre Demirel ile Jivkov elektrik alışverişi işinde anlaşmışlardır ve bu yüzden azınlıkların durumuna sessiz kalmışlardır⁵⁴.

Özal konuşmasının devamında şöyle demiştir: *“Ben şahsen, bu millî meselenin polemik mevzu yapılmasını hiçbir şekilde arzu etmezdim, ama maalesef, hırsla, bu millî meseleyi dahi polemik mevzu haline getirmiştir. Unutmamak lazım, herkes şunu çok iyi bilsin. Türkiye, iki buçuk ayın içinde, 300 binden fazla göçmen ile İkinci Cihan Harbinden sonra en büyük göç hareketine maruz kalmıştır. Bugün, İftiharla söylüyorum, kanunlarda değişiklikler yaptık, her türlü kolaylığı sağladık, 40 küsur bin soydaşımıza iş bulduk. Her aileye 100-300 bin lira arasında kira bedeli veriyoruz. Konut yapımına başladık, gittikleri bölgelerdeki konut yapımını ayrıca artırıyoruz. Bütün bunları, gücümüz var da onun için yapıyoruz. (ANAP sıralarından "Bravo" sesleri, alkışlar) Yani bu ülke, artık, Bulgar'ın sigarasına muhtaç değildir”,* diyor ve ekliyordu: *“Biz, hududu da kapatmadık, vize rejimiyle almaya devam ediyoruz. Eğer bir göç anlaşması yaparlarsa -bakın söylüyorum- orada ne kadar gelmek isteyen varsa hem Türkleri hem de Pomakları almaya hazırız”*.⁵⁵

Sosyalist blok, 1989 senesine gelindiğinde yavaş yavaş çözülmeye başlamış ve nihayet Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Gorbaçov’un, Glasnost ve Perestroyka açılımı ile dağılmıştır. Sosyalist sistemin Rusya’da yetmiş, diğer uydularında ise kırk beş sene içerisinde çökmesi, dünyada yeni bir dönemin başlangıcı olmuş; soğuk savaş dönemi sona ermiş ve artık dünya Batı merkezli tek kutuplu hale gelmiştir. İşte Bulgaristan’dan Türkiye’ye yönelik 1989 senesindeki büyük göç dalgası tam da böylesine bir dönüşüm aşamasına denk gelmiştir. Bulgar rejimi asimilasyonda başarılı olamayınca, bu sefer de zorunlu göç projesini devreye almıştır. 1989 bahar aylarında hudut kapılarını açan Jivkov rejimi, Türk ve Pomakları gayriinsani şartlarda vagonlara doldurarak Türkiye hududuna sevk etmiştir. 1989 Haziran-Temmuz arasında toplam 300 bin

⁵⁴ TBMM Tutanak Dergisi, XXXII (29.09.1989), s. 96.

⁵⁵ A.g.y., s. 99.

kişi Türkiye'ye giriş yapmıştır⁵⁶. 1989 göç dalgasında Türkiye'ye gelen göçmen sayısı toplam 321.800'dür⁵⁷. 1989-1994 yılları arasında gelenlerin toplamı ise 440 binden fazladır. Bu rakam, 1878-1912 arasında gelen Bulgaristan göçmenlerinin sayısından yaklaşık 90 bin kişi daha fazla olduğuna göre, tüm zamanların en büyük göç dalgasının bu olduğunu söylemek hiç de yanlış olmayacaktır.

Sovyet blokunun çökmesi, komünist sistemin iflası ve Bulgaristan'ın azınlık politikalarına karşı başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerinden gelen tepkiler üzerine Todor Jivkov, 10 Kasım 1989 tarihinde devlet başkanlığı görevinden istifa etmiştir. Jivkov'un istifa kararı alması, 1984-1989 arasında Türklere ve diğer Müslümanlara yapılan zulümlerin sonunun geldiğinin de habercisi olmuştu. 1989 senesinin son günlerinde Bulgaristan Komünist Partisi Merkez Komitesi toplanmış ve devlet başkanlığı görevine getirilen Mladenov Hükümeti, ülkede yaşayan Türklere dillerini, dinlerini ve isimlerini iade etmişti. Bu karar ile birlikte, Bulgaristan Türklerine yapılan baskı, zulüm ve ceberut devri kapanmış oluyordu.⁵⁸ Yapılan ilk uygulama ise, ceza kanununda bulunan ve Bulgar hükümetlerini tenkit edenlere ceza verilmesini öngören 273. maddenin kaldırılması oldu. Diğer bazı ceza maddeleri de kaldırılınca elli civarındaki siyasi mahkûm Türk, 22 Aralık 1989 tarihinde serbest bırakıldı. Devlet Başkanı Mladenov bu gelişmelerin ardından yaptığı açıklamada, ülkedeki Müslüman azınlığın hislerine ve geleneklerine saygı duyduklarını belirtti⁵⁹.

Bulgaristan'ın yeni hükümeti tarafından alınan bu karar, Türk azınlık tarafından: “*Yıllardan beri Bulgar zulmüne boyun eğmeyen biz Türkler, haklarımızı söke söke aldık. Yeniden dünyaya gelmiş gibi olduk.*”

⁵⁶ Mehmet Hacısalihoğlu-Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “89 Göçü- Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Göç”, *Balkar ve Balmed*, İstanbul 2010, s. 14.

⁵⁷ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 389.

⁵⁸ *Hürriyet Gazetesi*, 30 Aralık 1989, s. 1.

⁵⁹ Ali Dayıoğlu, “1989-2010 Döneminde Bulgaristan'la ve Müslüman-Türk Azınlıkla İlgili Gelişmeler”, *89 Göçü, Balkar Balmed*, İstanbul 2010, s. 305.

Biz de artık hür ve rahat yaşama imkânına kavuştuk. Yeni Bulgar yönetimin böyle bir karar vereceğine inanıyorduk” sözleriyle, memnuniyetle karşılanmıştı. 30 Aralık 1989 tarihli *Hürriyet* gazetesinin manşetinde “*Bulgarlar Sonunda Pes Etti*” yazıyordu.

Bulgaristan’daki bu anlayış değişikliğinden sonra, 1989 senesinde Türkiye’ye gelen 321.800 göçmenin, 133.272’si ülkelerine geri dönmüşlerdir⁶⁰.

Sonuç

Bulgaristan’dan Osmanlı ve cumhuriyet devirlerinde toplam 1,3 milyon göçmen gelmiştir. Bunların bir milyona yakını, cumhuriyet döneminde gelen göçmenler oluşturmaktadır. Siyasi sebeplere bağlı zorunlu göç hareketlerine maruz kalmak gerek geçiş güzergâhı ve gerekse de hedef ülke olmak bağlamında olsun, Türkiye’nin kaderidir. Bu kaderi belirleyen iki ana unsur vardır. Bunlardan ilki Türkiye’nin jeopolitik ve stratejik konumu iken, diğeri ise üç kıtada hüküm sürmüş, onlarca rengi sancağı altında toplamış ve asırlara hükmetmiş Osmanlı cihan devletinin varisi olmasındandır.

Bulgaristan’dan göç eden Türk ve Müslümanlar, bu göçlerden nasibini alanların en başında gelmektedir. Yaklaşık yüz yıllık dönem içerisinde anavatanına göç eden Bulgaristan Türkleri, geldikleri topraklara ve bu topraklara can veren, ruh katan Anadolu insanına kolayca adapte olmuşlardır. Gelemeyenler ya da kaynak ülke olan Bulgaristan’da şartlar iyileştiği için geri dönenler ise, Türkiye’nin Avrupa’daki diasporası ve elçisi olarak hizmet etmeye devam etmektedirler.

⁶⁰ Kayapınar, *a.g.m.*, s. 389.

Kaynakça

a) Arşiv Belgeleri

CCA, 272-11-24-129-2; 272-11-24-127-29; 030-10-241-629-15; 030-18-01-02-06-57-9; 030-10-117-815-15; 030-01-20-115-2; 030-01-18-100-36.

b) Resmi yayınlar

Resmî Gazete, 30 Mayıs 1969, S. 13210

TBMM Tutanak Dergisi, XXXII (29.09.1989), s. 96.

Türkiye ile Bulgaristan Arasında Mün'akid Muhadenet Muahedenamesi, 18 Ekim 1925.

Uluslararası Göç Örgütü, *Göç Terimleri Sözlüğü*, (Editör: Bülent Çiçekli), Yayın No: 18

c) Kitaplar

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971; IV, İstanbul 1972.

d) Makaleler

BARLAS, Dilek-Yonca, KÖKSAL, “Türk Bulgar İlişkileri ve Türk Azınlık”, ASEAD, IV/12 (2017).

ÇOLAK, Filiz, “Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye Göç Hareketi (1950-1951)”, *Tarih Okulu*, S. 14 (2013), s. 121.

ÇULHA, İbrahim, “Bulgaristan Türklerinin Türkiye’ye Göç Süreci (1950-1951)”, *Akademik-Der*, S. 1 (2017 Sonbahar).

DAYIOĞLU, Ali, “1989-2010 Döneminde Bulgaristan’la ve Müslüman-Türk Azınlıkla İlgili Gelişmeler”, *89 Göçü*, Balkar & Balmed, İstanbul 2010.

DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu- Karakuzu, Yonca, “1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Türkiye’ye Türk Göçü”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 57 (Eylül-Ekim 2016).

GERAY, Cevat, “Türkiye’de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi”, *Orta Doğu Amme İdaresi Dergisi*, S. 3 (Ankara 1970)

HACISALİHOĞLU, Mehmet-Neriman, Ersoy Hacısalihoğlu, “89 Göçü-Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Göç”, *Balkar ve Balmed*, İstanbul 2010.

HACISALİHOĞLU, Neriman Ersoy, “1984-1989 İsim Değiştirme Meselesi ve Uygulamaları”, 89 Göçü, *Balkar ve Balmed*, İstanbul 2010.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Bulgaristan”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 396-399.

KAYAPINAR, Levent, “Atatürk, Menderes ve Özal Dönemi Bulgaristan’dan Gelen Göçmenler Üzerine Gözlemler”, 89 Göçü, *Balkar ve Balmed*, İstanbul 2012.

KUYUCUKLU, Nazif, “Bulgaristan”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 399-401.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin, “Pomaklar”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 320-322.

ÖZTÜRK, Sait, “Devlet Hikâyeleri: Kimliğinin Kaybı ve Yeniden/Yenisinin Kazanılması”, 89 Göçü, *Balkar ve Balmed*, İstanbul 2012.

PINAR, Mehmet, “1950-1951 Bulgaristan’dan Türkiye’ye Göçler ve Demokrat Parti’nin Göçmen Politikaları”, *Atam Araştırma Merkezi Dergisi*, XXX/89 (Temmuz 2014).

ŞİMŞİR, Bilal N., “Bulgaristan’daki Türk Azınlığı”, *Balgöç*, Balkanlarda Türk Kültürü, S. 48 (2003).

e) Süreli Yayınlar

Akşam, 11 Ağustos 1950.

Akşam, 13 Ağustos 1950.

Akşam, 15 Ağustos 1950.

Cumhuriyet, 1 Eylül 1950.

Zafer, 3 Aralık 1950.

Ayın Tarihi, 9 Ekim 1951.

Milliyet, 25 Haziran 1989.

Tercüman, 25 Haziran 1989.

Hürriyet, 30 Aralık 1989.

